

Malý, Radek

"Tajné hlavní město Evropy" : kulturní topos Černovic

Slavica litteraria. 2012, vol. 15, iss. 1, pp. [93]-101

ISSN 1212-1509 (print); ISSN 2336-4491 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/124349>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MATERIÁLY

RADEK MALÝ

„TAJNÉ HLAVNÍ MĚSTO EVROPY.“
KULTURNÍ TOPOS ČERNOVIC**Abstract****„Secret Capital of Europe.“ Cultural topos of Chernivtsi**

Chernivtsi is a city in southwestern Ukraine, situated on the upper course of the River Prut, in the northern part of the historic region of Bukovina, which is currently divided between Romania and Ukraine. Chernivtsi is viewed at present to be a cultural center of western Ukraine. Historically, as a cultural and architectural center, Chernivtsi was even dubbed “Little Vienna,” “Jerusalem upon the Prut”, or the “European Alexandria”. In 1775, the northwestern part of the territory of Moldavia was annexed by the Habsburg Empire; in 1849 was raised in status and became known as a crown-land of the Austrian Empire. During the 19th and early 20th century, Chernivtsi became a center of both Romanian and Ukrainian national movements. When Austria-Hungary dissolved in 1918, the city and its surrounding area became a part of the Kingdom of Romania. In Chernivtsi lived Ukrainians, Romanians, Poles, Ruthenians, Jews, Roms and Germans. Their Culture and Prosperity, experienced the town during its affiliation to the Austro-Hungarian Monarchy as the capital of the crown land Bukovina. By the murder of the Jews and the resettlement and expulsion of the whole ethnic groups, above all of the Germans and the Romanians, this tradition got lost after the Second World War to a great extent. The population group dominating today are the Ukrainians.

Key words

Chernivtsi ■ Bukovina ■ Paul Celan ■ Eastern Europe ■ Ukraine ■ Jewish literature ■ multiculturalism ■ literature in exile ■ the Holocaust

Černovice, to byly neděle, které začínaly Schubertem a končily střeleckými souboji. Černovice, na půl cesty mezi Kyjevem a Bukureští, Krakovem a Oděsou, byly tajným hlavním městem Evropy, ve kterém řeznické dcerky prozpěvovaly koloratury a drožkaři se přeli o Karla Krause. Kde se chodníky zametaly kyticemi růží a kde bylo více knihkupectví než pekáren. Černovice, to byl ne-

ustávající rozhovor kultur, který každé ráno vymyslel novou estetickou teorii, aby ji večer zavrhnul. Psi zde nosili jména olympských bohů a kuřata do země škrábala Hölderlinovy verše. Černovice, to byl zábavní parníček, který s ukrajinskou posádkou, německými důstojníky a židovskými pasažéry pod rakouskou vlajkou křížoval mezi východem a západem.

Georg Heinzen

V historii Evropy se vyskytují místa a města, jejichž *genius loci* byl ve své době výjimečný. Většinou jej zapříčinily jedinečné okolnosti, historická konstelace, která je neopakovatelná. Taková místa mívají svá specifická označení, epiteta, která jejich atmosféru vystihují a často i glorifikují. Pro Bukovinu (německy Buchenland) takových metafor najdeme celou řadu: „tavící kotlík národů“, „model sjednocené Evropy“ či „židovské Eldorado starého Rakouska“; pro její hlavní město Černovice pak například „poetická Atlantida“ nebo „evropská Alexandrie“. A přidejme jména hlavního města v různých zde užívaných jazycích: německy Czernowitz, rumunsky Cernăuți, ukrajinsky Černivci, rusky Černovcy.

Čím si tolik jmen vysloužily Černovice, centrum dnes již bezesporu východoevropské, nikoli středoevropské Bukoviny, krajiny „vodoruké“ a „lesovlasé“, jak ji lyricky označuje básniřka Rose Ausländerová v jedné z mnoha básní věnované svému rodnému kraji? Bukovina, sousedící s historickými územími Haličí, Besarábii, Moldávií a Sedmihradskem, rozdělená dnes mezi Ukrajinu a Rumunsko; lesnaté a hornaté území na úpatí Karpat o rozloze něco přes 10 000 km², čítající v roce 1775 pouhých 75 000 obyvatel?

Význam a neobvyklost bukovinského regionu spočívá především v pluralitě místních kultur. Vzešli odtud či s tímto krajem své dílo spojili významní spisovatelé mnoha evropských národů: klasici ukrajinského písemnictví Jurij Fed'kovič, Ivan Franko, Osyp Makovej či Olha Kobyljanská, rumunský pozdně romantický básník Mihai Eminescu či polský básník Aleksander Morgenbesser, dále řada autorů židovského původu píšících v jidiš jako např. Elieser Steinberg, Itzig Manger či poslední černovický židovský spisovatel Josef Burg (1912–2009). Roku 1880 se zde rovněž narodil český spisovatel Otakar Theer.

Nejvýrazněji však evropskou literaturu obohatili odtud pocházející spisovatelé píšící německy, vesměs židovského původu, a jména jako Karl Emil Franzos, Rose Ausländerová, Paul Celan či Gregor von Rezzori se stala nedílnou součástí světového písemnictví. Do dějin moderní německé literatury pak se zpožděním pronikla řada dalších jmen básníků a básniřek, z nichž jmenujme ty nejdůležitější: Moses Rosenkranz, Alfred Gong, Alfred Kittner, Immanuel Weißglas, Selma Meerbaum-Eisingerová či Georg Drozdowski.

Klíč k mnohonárodnostní identitě Bukoviny poskytuje historický vývoj oblasti: Ve starověku toto území obývali Dákové. Ve středověku zde vládli nejpr-

ve Avaři, potom se zde však usídlili Slované a Bukovina se stala součástí Haličsko-volyňského knížectví. V 10.–11. století území patřilo ke Kyjevské Rusi. Od 14. století byla Bukovina součástí Moldavského knížectví, avšak území si nárokovalo i Polsko. Od roku 1514 až do osmnáctého století se Bukovina ocitla pod nadvládou Osmanské říše. Po ústupu Turků z Balkánu obsadila toto území rakouská vojska a roku 1775 se Bukovina stává součástí rakouské monarchie spadající pod Halič – a až tehdy, na popud císaře Josefa II., na území výrazněji vstupuje německý živel a s ním související nedobrovolná germanizace všech zde žijících etnik. Nejvýznamnější v historii regionu je bezesporu období v letech 1849–1918, kdy byla Bukovina samostatnou korunní zemí habsburské monarchie. V této době obývalo území kolem půlmilionu lidí nejrůznějších národností.

Po první světové válce připadlo území Rumunskému království. Němčina zde přesto vedle rumunštiny platila jako úřední jazyk až do roku 1924 a kulturní vzmach oblasti, jehož podněty přicházely od židovského obyvatelstva, neustával. Atmosféru pokojného soužití však narušil nástup druhé světové války – v červnu roku 1940 severní část území anektoval Sovětský svaz, byly zahájeny deportace Židů a německy mluvící obyvatelstvo začalo Bukovinu hromadně opouštět. V červnu roku 1941 obsadila celé území fašistická rumunská armáda, podporovaná jednotkami SS. Následovaly masivní deportace židovského obyvatelstva do koncentračních táborů v Transnistrii za řekou Bug a v hlavním městě bylo zřízeno ghetto. Černovice byly Rudou armádou znovu dobyty v březnu roku 1944. Ze 75 000 transportovaných Židů se jich do Černovic vrátilo 9 000. Současný podíl židovského obyvatelstva v Černovicích (cca 250 000 obyvatel) čítá pouhých 0,6%.

Bukovina byla roku 1947 rozdělena: severní část včetně Černovic se stala součástí SSSR, dnes představuje tzv. Černovickou oblast v rámci samostatné Ukrajiny. Jižní Bukovina s hlavním městem Suceava je součástí Rumunska. V někdejší hlavní černovické synagoze je od padesátých let zřízeno městské kino. Arménský kostel, postavený podle návrhu českého architekta Josefa Hlávky, slouží jako varhanní sál černovické filharmonie.

K tomuto přehledu historických milníků je třeba připočíst jimi podmíněnou etnickou rozmanitost oblasti v období, kdy patřila habsburské monarchii. Zpočátku byli nejpočetněji zastoupení Rumuni, kteří oblast osídlili z Karpatského oblouku. Nositele slovanského živlu představovali Ukrajinci osídlující oblast ze severu, kteří koncem 19. století získali v obyvatelstvu převahu. K nim je možno připočítat někdy jako samostatně vnímané východoslovanské etnikum Huculů. Třetím nejpočetněji zastoupeným etnikem na přelomu 18. a 19. století byli Židé, jejichž podíl představoval 13%, v hlavním městě však dokonce téměř polovinu všech obyvatel. Právě židovské obyvatelstvo představované především intelektuály se zásadním způsobem podílelo na kulturním rozkvětu

oblasti. Skutečnost, že židovské obyvatelstvo mluvilo převážně německy a cítilo svou příslušnost k německé kultuře, způsobuje jejich časté automatické přiřazování pod skupinu německého obyvatelstva – etničtí Němci však představovali samostatnou poměrně početnou skupinu (asi 9 %). V celé oblasti žili rovněž Poláci, s nimiž cítili příslušnost v Bukovině žijící Arméni. Samostatně je třeba uvést etnikum Lipovanů, kteří tvořili uzavřené komuny, dále pak Maďary, Slováky, Čechy a Romy.

Specifické postavení v rámci Bukoviny zaujímá její hlavní město Černovice rozkládající se na několika pahorcích na břehu řeky Prut. Jednalo se o kulturní i duchovní centrum celé oblasti. Asimilovaní Židé – zejména obchodníci, bankéři, právníci, lékaři, učitelé a úředníci – hlásící se k německé národnosti tvořili plně tři čtvrtiny německého obyvatelstva a vnášeli do města řadu podniků: roku 1808 bylo otevřeno první německé gymnázium, od roku 1839 působila ve městě divadelní scéna a budova divadla z roku 1905 byla využívána jak Němci, tak i Rumuny. Samostatně židovské divadlo v Černovicích bylo zřízeno Sověty v roce 1940.

Rokem 1875 se datuje založení černovické Univerzity Franze Josefa (dnes Národní univerzita Jurije Fed'koviče), pojícího prvku celého regionu. Na této univerzitě byly např. jako první otevřeny katedry ukrajinštiny a rumunštiny. Univerzita od roku 1950 sídlí v nápadném komplexu budov, které v letech 1867–1874 projektoval a vystavěl rovněž Josef Hlávka, původně jako sídlo bukovinského metropolitů. Jím užitý retrospektivně-eklektický styl organicky propojuje prvky románské, byzantské, maurské a gotické s elementy bukovinské lidové architektury a upozorňuje tak na pestrost kulturních vlivů v tomto městě, kde stojí chrámy čtyř různých náboženských vyznání. (Mimoходом: do prvního ročníku na univerzitě nastoupili i čtyři čeští studenti a svého času měly Černovice přímé vlakové spojení s Prahou). Univerzitní budova byla roku 2011 zapsána na seznam světového kulturního dědictví UNESCO.

Etnická různorodost města by sama o sobě nebyla z dnešního pohledu tak fascinující, kdyby nebyla podpořena ideou sounáležitosti a mírového soužití. Nositeli těchto integračních snah byli opět především, ale nejenom Židé. Od sedmdesátých let devatenáctého století zažil nebyvalý rozkvět rovněž denní tisk – tři nezávislé deníky a několik časopisů bylo vydáváno židovskými nakladateli. Není divu, že v této době městu sami jeho obyvatelé s oblibou přezdívali „malá Vídeň“.

Na druhém břehu řeky se nachází městečko Sadagora (ukrajinsky Sadhora), dnes součást Černovic. Sadagora se od poloviny devatenáctého století stala centrem chasidismu, hnutí židovské lidové zbožnosti s rysy mysticismu, a desetitisíce zbožných Židů sem proudily z celé východní Evropy. Od roku 1842 zde působil legendární zázračný rabbi Israel Friedmann, zvaný Ruzynier, zakladatel několika chasidských dynastií. O významu Sadagory pro Černovice

svědčí například poněkud skurilní název jedné básně nejslavnějšího místního rodáka Paula Celana ze sbírky *Růže nikoho: Gaunerská a grázlovská písnička zpívaná Paris emprès pontoise Paulem Celanem z Černovic u Sadagory (Eine Gauner- und Ganovenweise gesungen zu Paris emprès pontoise von Paul Celan aus Czernowitz bei Sadagora)*.¹

O mnohém z historie Černovic vypovídají příběhy místních pomníků. Před zdejším divadlem stál za dob rakouského mocnářství pomník Friedricha Schillera, v rumunském období pomník básníka Mihaie Eminesca a dnes se na téže místě nachází pomník Olhy Kobyljanské. Poslední dva jmenovaní v Černovicích působili a psali zde své texty – mimo jiné také v němčině. Friedrich Schiller měl v Černovicích řadu oddaných ctitelů a jeho díla se pravidelně objevovala na repertoáru místního divadla.

Bukovinský „kulturní fenomén“ má několik kořenů. Především se o něj zasloužily unikátní historicko-politické a sociální okolnosti – vedle mnohonárodnostního složení a zázemí, které poskytovala habsburská monarchie, zmiňme zejména integrační roli němčiny, která umožňovala různým bukovinským etnikům kontakt se soudobou evropskou kulturou, ale zároveň byla nástrojem běžné komunikace. Tehdy v Evropě běžná národní hnutí zde byla v důsledku víceméně rovnoprávného postavení a rozložení všech etnik silně oslabená. Židovské etnikum se úspěšně asimilovalo a vnášelo do celého regionu kosmopolitní tendence.

Samozřejmě byla znalost několika jazyků – jsou známy příklady, kdy spisovatelé vnášejí nejen lexikální, ale i např. syntaktické prvky jiného jazyka do svého literárního stylu, a zároveň téměř každý bukovinský autor psal svá díla v několika jazycích. Dosud ještě málo prozkoumaná je masivní překladatelská činnost, jíž se téměř všichni bukovinští autoři se samozřejmostí věnovali. Bukovina představovala více než literární topos; jednalo se o kulturní fenomén založený na úsilí zprostředkovat porozumění mezi zde žijícími národy, který se ovšem projevoval i samozřejmou recepcí a dalším rozvíjením literárních tradic a motivů jiných evropských kultur.

Německy psaná literatura vzniklá na území Bukoviny vznikla v okrajové části habsburské monarchie, svého vrcholu dosáhla v době, kdy už představovala ostrov v cizojazyčném území a na závěr byla téměř umlčena nacistickou zvůlí, když byli její čelní představitelé buď zavražděni, nebo vyštvaní do exilu. Právě tyto okolnosti z ní činí utopickou kulturní krajinu, „střední Evropu v malém“, která více než ve skutečnosti existovala odjakživa v představách a textech místních literátů. V tomto černovickém mýtu se přesně v intencích úvodních

¹ K pochopení této básně je třeba vědět, že Sadagora nebyla jen čtvrtí zbožných Židů, ale také čtvrtí zlodějů a povalečů.

vět německého žurnalisty Geoga Heinzena fantastično prolíná s všedností a osudovost nabývá anekdotických rysů.

V německy psané literatuře z Bukoviny lze rozlišit dva proudy: literatura tzv. provinční, regionálního charakteru a významu, a literatura, kterou lze směle řadit do kontextu soudobé literatury rakousko-německé. Tu jako vůbec první v devatenáctém století zastupuje především Karl Emil Franzos, prozaik a publicista, který v Černovicích strávil školní léta a multikulturní atmosféra města silně ovlivnila jeho pozdější literární tvorbu.

Až po první světové válce, kdy Bukovina připadla Rumunsku a němčina přestala být úředním jazykem, vstupují na černovickou literární scénu v nebyvalém počtu mladí německy píšící básníci a básničky původem v židovských asimilovaných rodinách. Navazují na nejlepší tradice německé literatury a (často nevědomě) židovské kultury obohacují nejednou svou poetiku rumunským a ukrajinským folklórem. Zapůsobily zde podobné sociálně-kulturní mechanismy jako v meziválečné Praze – Židé, za dob monarchie chránění císařem, se ocitají v sociální, jazykové a náboženské izolaci; v období permanentní nejistoty. Přímou i nepřímou na ně byl vyvíjen nátlak v oblasti politické a hospodářské. Výsledkem bylo jejich upnutí se k oblasti kultury a intenzita literárního projevu.

Na rozdíl od pražských německy píšících Židů, jejichž díla mívala rozmáchlý epický charakter, ocitli se černovičtí Židé v situaci, kdy „přežili svou vlastní dobu“ a cítili přicházející zánik. Upnuli se proto k poezii v její klasické formě směřující jednak ke zmizelému světu habsburské monarchie, jednak k utopii – k vysněnému romantizujícímu světu harmonie, které se v realitě, v domovině, kde se sami stali cizinci, hrubě nedostávalo. Poezie se stala nástrojem stabilizace a překonání společenských rozporů. Tato básnická generace, jejíž vrcholnou tvorbu lze vymezit přibližně roky 1930–1940, se ve své poezii zaměřuje především na krajinu a žánrové výjevy z přírody. Nápadná je protimodernistická orientace, odkaz na tradici, která byla jinde překonána.

Proti tomuto proudu se pokusila vymezit mladší generace bukovinských literátů, kteří byli během první světové války poznamenáni zkušeností exilu. Pokoušejí se do bukovinské literatury vnést nové avantgardní impulsy – např. na stránkách ve své době významného expresionistického časopisu *Der Nerv* (byl založen roku 1919 básníkem a publicistou Albertem Maurüberem), který se inspiroval jak v Berlíně (časopisem *Aktion* Franze Pfemferta), tak ve Vídni (časopisem *Die Fackel* Karla Krause). Avšak i tito autoři záhy zjišťují, že v situaci, kdy je samotný jazyk cizím elementem, nelze oslovovat čtenáře literárními experimenty, a upínají se opět k tradičním výrazovým formám. Toto formálně tradiční básnické vidění světa, někdy vědomě, někdy nevědomě epigonského charakteru, je však natolik obohaceno specifickou exotikou místních poměrů, že se tím spíše stává v rámci německé literární historie unikátním. Ani

v této podobě se však bukovinským autorům nedaří překonat hranice regionu, byť se o to organizátor černovického literárního dění a objevitel mnoha talentů, redaktor deníku *Czernowitzer Morgenblatt* a sám plodný básník Alfred Margul-Sperber usilovně snaží.

Světového uznání došla poezie z Bukoviny až po druhé světové válce, v díle autorů generace, jejíž literární projev formovalo období holokaustu, život v ghettu, deportace a nasazení v pracovních táborech. Holokaust ještě zmnohonásobil intenzitu prožitku a výrazu jejich tvorby. Preživiš černovičtí Židé se po válce ve velké většině rozhodli k – bolestnému sice, ale z hlediska intenzity tvorby klíčovému – životu v diaspoře. Do světové literatury pronikla výrazněji pouze dvě jména – básníka Paula Celana a básničky Rose Ausländerové. Bylo by však chybou jejich poezii vzniklou v exilu považovat za jediný relikv bukovinské literární tvorby. Naopak, už v jejich literárních počátcích se ukazují příčiny pozdější velikosti jejich literárního díla. Četné antologie poezie autorů tohoto regionu vycházející od osmdesátých let dvacátého století dokládají, že zájem o bukovinskou poezii stále vzrůstá.

Zajímavým fenoménem bukovinské německy psané poezie, známým i z pražské německo-židovské literatury, je shodný výskyt některých slovních spojení, metafor i celých motivů v díle mnoha autorů. Toto jejich společné sdílení někdy nabývá až rysů citátu; jsou však spíše jeho novým pojetím, samozřejmým a specifickým v dané situaci. Tak například proslulou metaforu „černé mléko“ z Celanovy *Todesfuge* (Fugy smrti) najdeme už mnohem dříve v básních Rose Ausländerové či Alfreda Margul-Sperbera, „hrob v povětří“ ze stejné básně v textech Immanuela Weißglase či Mosese Rosenkranze – aniž by to jakkoli snižovalo uměleckou působivost Celanovy skladby. Jiným častým motivem a zároveň klíčovým slovem v bukovinské poezii je obraz studny, jejíž je nutno vnímat ve zcela konkrétní i v symbolické rovině. Přirozená všednodenní kulisa je tak zároveň ženským elementem, lůnem nabízejícím očištění, ale i mystickou spojnicí s oním světem. Ne náhodou se v poválečné poezii Bukoviny objevují obrazy opuštěné či zasypané studny nebo přímo studny slz.

Poezie bukovinských básníků a básniček židovského původu, vznikající v druhé polovině dvacátého století v exilu, je – více či méně vědomě – marnou snahou o znovunalezení ztracené vlasti. Toto hledání nabývá řady podob: ať už se jedná o nostalgické obrazy Rose Ausländerové či „topografické“ texty Alfreda Gongga, nebo jde autor – jako v případě Paula Celana – cestou záměrného umlčování se a utvrzování se v nenahraditelnosti prožité ztráty.

Stalo se téměř floskulí, že poezie bukovinských autorů tematizující pronásledování Židů a jejich masové ničení se upíná ke snaze pojmenovat nevyslovitelné veršem, často opět tradiční básnickou formou – jakoby v rozporu se známým výrokiem filosofa Theodora W. Adorna, že „psát po Osvětimi básně je barbarské“. Avšak právě v tomto vědomém aktu je třeba vidět úsilí zdejších básníků

a básnířek (těch v nebyvalém množství a s nejvyšší intenzitou) vrátit němčině, „jazyku vrahů“ („Mördersprache“), platnost jazyka básnického a prokázat nezníčitelnost básnického výrazu mateřštiny („Muttersprache“). V druhém plánu, spíše nezáměrně, pak tato snaha představuje pokus odbourat traumata spojená s holokaustem. Paradox, že tato vzkvétající kultura vznikající v němčině byla právě německým nacismem zničena, je určující pro celou poválečnou situaci bukovinských autorů.

Nastíněný rozpor se v poezii neintencionálně projevuje např. sarkastickou slovní hříčkou či groteskou (u Immanuela Weißblase nebo Alfreda Kittnera), vyvazováním slov z jejich přirozeného kontextu formou působivých, novátorských metafor (u Rose Ausländerové) a neradikálněji systematickým zcizováním básnického jazyka prostřednictvím šifer, přetvářením tradičního básnického lexika a narušováním zažitých jazykových struktur u Paula Celana.

Ve svém proslulém proslovu u příležitosti předání Literární ceny svobodného hanzovního města Brémy roku 1958, v tzv. *Řeči v Brémách*, Celan jasně pojmenovává dva prostory své poezie – skutečný i duchovní. Název svého ztraceného domova nevyšloví, ale nalézá pro něj hojně citovaný opis:

Krajina, z níž – po jakých oklikách! ale což vůbec existují: okliky? –, ta krajina, z níž k Vám přicházím, je nejspíše většinou z Vás neznámá. Je to kraj, v němž měl domov nikoli nepatrný díl oněch chasidských příběhů, které nám všem německy převyprávěl Martin Buber. Byl to, smím-li ještě tuto topografickou skicu doplnit o cosi, co mi z velké dálky teď tane před očima, – byl to kraj, v němž žili lidé a knihy.²

Celanova cesta k vlastnímu básnickému výrazu nebyla jednoduchá a jeho ranná tvorba spadající do černovického období (do r. 1945) byla ještě v mnoha ohledech tvorbou konvenční, byť mnohé z budoucího naznačující. V díle Paula Celana nachází bukovinská poezie svého nejpозoruhodnějšího dědice a pokračovatele, zároveň však básníka, který jakožto jeden z pozdních účastníků černovické germánsko-románsko-slovansko-židovské multikulturní sounáležitosti a zároveň přímý účastník její naprosté likvidace ve svém díle sleduje radikální odklon od všech tradic, jimž zůstali bukovinští básníci věrni.

LITERATURA

AUSLÄNDER, R.: *Ich spiele noch. Gedichte*. Fischer, Frankfurt am Main 1987.

AUSLÄNDER, R.: Alles kann Motiv sein. In: Ausländer, R.: *Aschensommer. Ausgewählte Gedichte*. Taschenbuch, München 1978.

² CELAN, Paul. „Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen“. In: CELAN, Paul. *Gesammelte Werke in fünf Teilen. Sv. 3*. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1983, s. 185. Přeložil Radek Malý.

- BÖTTINGER, H.: *Orte Paul Celans*. Paul Zsolnay Verlag, Wien 1996.
- CELAN, P.: *Die Gedichte. Kommentierte Gesamtausgabe*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2003.
- CELAN, P.: Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen. In: Celan, Paul: *Gesammelte Werke in fünf Teilen*. Sv. 3. Suhrkamp – Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1983.
- CELAN, P.: *Sněžný part*. Přel. Ludvík Kundera. Odeon, Praha 1986.
- COLIN, A., KITTNER, A.: *Versunkene Dichtung aus der Bukowina: Eine Anthologie deutschsprachiger Lyrik*. Fink, München 1994.
- EMMERICH, W.: *Paul Celan*. Rowohlt Taschenbuchverlag, Reinbek bei Hamburg 2001.
- FELSTINER, J.: *Paul Celan. Eine Biographie*. Přeložila Holger Fliesbaden. Verlag C. H. Beck, München 1997.
- GOLTSCHNIGG, D.: (Hg.) *Die Bukowina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft*. Francke, Tübingen 1991.
- CHALFEN, I.: *Paul Celan. Eine Biographie seiner Jugend*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1983
- RYCHLO, P.: „Zum Problem der Synthese der Bukowiner Multikultur“. In: „Czernowitz bei Sadagora“. *Identitäten und kulturelles Gedächtnis im mitteleuropäischen Raum*. Hartung-Gorre Verlag, Konstanz 2006.
- SHCHYHLEVSKA, N.: *Deutschsprachige Autoren aus der Bukowina. Die kulturelle Herkunft als bleibendes Motiv in der Identitätssuche deutschsprachiger Autoren aus der Bukowina*. Lang, Frankfurt am Main, 2009.
- SZÁSZ, J.: Es ist nicht so einfach. In: *Erinnerungen an Paul Celan; Seiten aus seinem amerikanischen Tagebuch*. Neue Literatur. Zeitschrift des Schriftstellerverbandes des SRR. 1975.

